Förtryck och våld i hederns namn

Sörmlandsbilder 4

Förtryck och våld i hederns namn

En handbok i arbetet mot hedersrelaterat våld

Copyright: Länsstyrelsen i Södermanlands län

Sörmlandsbilder 4:2005

Projektansvariga/Kontaktpersoner:
larseric.antonsson@d.lst.se och per.ringsell@d.lst.se

ISBN: 91-88044-06-8

Text: Lasse Johansson, Länsstyrelsen i Västra Götalands län, Marita Lager och Mikael Thörn, Socialtjänsten i Göteborgs kommun, Lisbet Svedlind, journalist och Lars-Eric Antonsson, Länsstyrelsen i Södermanlands län.

Form: Reklambyrån 2689

Tryck: Centraltryckeriet, Linköping, april 2005

Förtryck och våld i hederns namn

Det här är en vägledning för hur vi i Sörmland vill arbeta mot hedersrelaterat förtryck och våld. I första hand riktar den sig till medarbetare och arbetsgivare inom skolan, socialtjänsten och polisen, men också till kvinno-/tjejjourer och ungdomsmottagningar.

Handboken förmedlar kunskap om hedersproblematiken. Den innehåller en kortfattad beskrivning av hederstänkandet, dess kulturella och geografiska utbredning, dess koppling till familj och klan men inte viss religion. Denna del i handboken innehåller också en autentisk beskrivning av en ung kvinnas situation.

Boken skall även utgöra ett stöd i det praktiska arbetet med att ta fram egna handlingsplaner och diskutera sitt eget förhållningssätt mot hedersrelaterat våld inom olika organisationer och på olika arbetsplatser. I handboken finner du därför en praktisk mall för hur man på en enskild skola kan ta fram en handlingsplan mot hedersrelaterat våld. Du finner även ett förhållningssätt och en praktisk metod för hur socialtjänsten kan hantera och agera i ärenden med hedersrelaterat våld.

Underlaget till handboken baseras på tidigare utarbetade och beprövade metoder för hur man kan arbeta med frågor relaterade till hedersproblematik. Vi har inspirerats av Östergötlands län, som 2004 gav ut handboken Om våld i hederns namn. Vi har även fått tillåtelse att använda bakgrundsmaterial för kapitlet om skolans arbete mot hedersrelaterat våld författat av Lasse Johansson, kurator vid Angeredsgymnasiet i Göteborg och projektledare vid Länsstyrelsen i Västra Götalands län; Avgörande Livsfråga (2002) och Infopunkter för grundskolor och gymnasieskolor (2003). Kapitlet om socialtjänstens arbete mot hedersrelaterat våld bygger på socialtjänstens i Lärjedalens arbete och metoder med flickor utsatta för hedersrelaterat våld, av Marita Lager, enhetschef och Mikael Thörn, 1:e socialsekreterare vid socialtjänsten Lärjedalen i Göteborg.

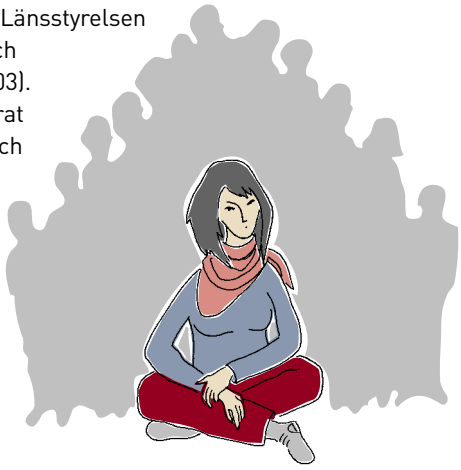

Sörmlandsavsnittet baseras i huvudsak på länsstyrelsens kartläggning från 2004, där projektarbetet utfördes mycket förtjänstfullt av Banaz Rashid och Ellen Karlsson. Boken innehåller

dessutom intervjuavsnitt om polisens arbete mot hedersvåldet samt ett exempel på hur en kvinnojour arbetar med våldsutsatta tjejer. Dessa avsnitt är skrivna av journalisten Lisbet Svedlind, som även står bakom bokens autentiska fallbeskrivning. Skriften är därutöver en produkt av hur enskilda tjänstemän och andra personer i länet som mött problematiken beskriver sina erfarenheter i mötet med flickor utsatta för våld, hot eller tvång i hederns namn.

Vi vill tacka alla som hjälpt oss i arbetet med boken!

Vår förhoppning är att bokens praktiska och konkreta ansats kommer att leda till ett bättre och rakare samarbete mellan olika organisationer – inte minst mellan skola och socialförvaltning. Vår förhoppning är också att handboken kommer att utgöra ett bra stöd i det praktiska arbetet mot hedersrelaterat våld och i det nära mötet med utsatta ungdomar.

Denna publikation ingår i en skriftserie kallad Sörmlandsbilder. Här presenterar länsstyrelsen kunskapsunderlag om länets styrkor och svagheter, möjligheter och hot – nu och i framtiden.

Boken förmedlar värdegrunden om alla människors lika värde. Det är viktigt att hela vårt samhälle sätter människan och hennes rättigheter i första rummet.

Bo Holmberg

Landshövding i Södermanlands län

Innehåll

Vad menas med hedersrelaterat våld?	7
Ett medeltida förtryck – mitt i Eskilstuna	13
Hedersrelaterat våld i Sörmland	17
Skolans arbete	23
Socialtjänstens arbete	33
Polisens erfarenheter	43
Förtryck eller ensamhet	47
Adresslista	51
Några referenser	52

Vad menas med hedersrelaterat våld?

Tvång, våld och mord i hederns namn är en kulturspecifik företeelse i samhällen med patriarkala familjesystem och som kännetecknas av ett gruppcentrerat skamtänkande. Bakom hedersbrotten ligger alltid ett kollektivt tryck om att bestraffning måste ske för hederns återupprättande. De allvarligaste hedersbrotten är alltid planerade och genom det kollektiva trycket blir kraven på bestraffning oftast kompromisslösa och långsinta.

Det saknas idag en vedertagen och innehållsrik samt allmänt accepterad definition av hedersrelaterat våld. Tidigare utvecklingsarbete i andra län har arbetat fram en definition av hedersrelaterat våld och förtryck som vi tycker även kan gälla för oss i Sörmland.

”Hedersrelaterat förtryck och hedersrelaterat våld finns i klaner och familjer i ett patriarkalt samhällssystem. Individen är underordnad gruppen som äger och tar yttersta ansvar för heder och skam. Här är männens och gruppens heder direkt avhängigt av gruppens kvinnliga medlemmars faktiska eller påstådda sexuella beteende och relationer. I det faktiska förtrycket och våldet är utövaren oftast en man i nära relation till offret som oftast är en flicka eller ung kvinna. Andra kvinnor i nära relation till offret kan direkt eller indirekt utgöra ett stöd till förtrycket som öppet stöds av kollektivets gillande. Systemet gör även förövarna till offer.”

”Den familjetyp som de utsatta flickorna och deras anhöriga lever i kan liknas vid en pyramid. Pyramiden har flera nivåer där pappan befinner sig i toppen och har den avgörande makten inom familjen.”

Uttrycket förtryck i hederns namn eller hedersrelaterat våld anger att någon är ett offer för förtryck. Vårt fokus ligger på flickor och unga kvinnor utsatta för ett sådant förtryck. I en vidare mening kan dock alla medlemmar i en familj som lever under hårt förtryck och kontroll betraktas som offer i någon mening eftersom alla lever under tvånget att följa sina givna roller i familjesystemet och den egna etniska kulturen.

Familjepyramiden

Den familjetyp som de utsatta flickorna och deras anhöriga lever i kan liknas vid en pyramid. Pyramiden har flera nivåer där pappan befinner sig i toppen och har den avgörande makten inom familjen. Pappan är också familjens representant i kontakterna utåt. I denna patriarkala familjetyp ingår också släkten, bland annat så tillhör både mammans och pappans föräldrar familjen. Flickorna återfinns i botten av detta hierarkiska system, det vill säga längst ned i pyramiden.

Mannen har i samhällen som domineras av patriarkala familjer en betydligt mer framträdande och överordnad roll än kvinnan. Detta återspeglas också i barnens uppfostran där pojkarna ges större friheter och rättigheter än flickorna. Detta innebär att flickorna måste förhålla sig underordnade till sina bröder och samtidigt anpassa sig till krav från släkten och pappan (nivåerna ovanför i familjehierarkin).

I denna typ av utvidgade familj har barn och föräldrar ansvar och skyldigheter inte bara mot varandra utan också i förhållande till en större krets släktingar. Eftersom familjen är den avgränsade enhet

I patriarkala samhällen är heder och skam centrala värden. Alla familjemedlemmar bidrar genom sitt beteende till familjens heder, men ansvaret är olika fördelat. Mannens heder är främst kopplad till hans förmåga att försörja och beskydda familjen, medan kvinnans heder (och därmed familjens) är knuten till hennes sexuella dygd. Kvinnan ska vara oskuld när hon gifter sig och därför måste ogifta kvinnor och män så långt möjligt hållas åtskilda och umgås så lite som möjligt. Kontrollen av kvinnans sexualitet betraktas som nödvändig för att hon ska bli gift och med hänsyn till familjens heder.

som ansvarar för medlemmarnas sociala och ekonomiska trygghet blir mycket få saker en familjemedlems enskilda angelägenhet.

Ett giftermål medför till exempel såväl ekonomiska som andra konsekvenser för den utvidgade familjen. Det innebär att frågan om äktenskapspartner hanteras som en familjefråga, det vill säga vanligtvis av den fader som ansvarar för familjen. I den utvidgade familjen är man således i första hand en familjemedlem och i andra hand en enskild individ.

”I det hedersrelaterade våldet skuldbeläggs flickan totalt.”

Gruppens normer

Familjens rykte står hela tiden på spel vilket bidrar till en stram kontroll. Det behövs inte mycket för att få ett dåligt rykte. Om den unga kvinnan talar med en utomstående man riskerar ryktet om lättsinnighet (läs: hora) att vanhedra hela familjen. Eftersom skammen drabbar hela familjen om någon familjemedlem bryter mot gruppens normer så värnar familjen aktivt om varandras beteende. Både männen och kvinnorna i familjen kan därför aktivt delta i utövandet av våld och förtryck mot en ung kvinna. Männen deltar därför att hedern är knuten till de unga kvinnornas sexuella beteende, och kvinnorna därför att de ytterst är ansvariga för barnens uppfostran och därmed ansvariga om flickan bryter mot normerna. Att undvika skam och vanära över sin familj blir ett överordnat mål.

Även om det oftast är flickor och unga kvinnor som utsätts för förtryck i hederns namn så förekommer det även att pojkar är utsatta. Ibland blir också pojkar tvingade att gifta sig med någon de själva inte valt och det förekommer att homosexuella relationer leder till hedersrelaterat förtryck och våld.

Flickan skuldläggs

I det hedersrelaterade våldet skuldbeläggs flickan totalt. Brytningen mot normerna anses som ett oåterkalleligt felsteg och måste medföra ett straff för henne – fysiskt eller socialt – medan förövaren ges rätt av sin närmaste omgivning i sitt utövande av våldet och förtrycket.

Skillnaden mellan kulturer ställs på sin spets när den till Sverige inflyttade – patriarkalt uppbyggda – familjen ska förhålla sig till de krav på anpassning som omgivningen ställer. Behovet av att bevara den egna identiteten är vanligtvis stark men ju längre familjen lever i Sverige desto svårare blir det att upprätthålla en patriarkalisk maktstruktur. Flera omständigheter bidrar till detta. Barnen blir ett hot mot föräldrarnas maktutövning då de genom bland annat sin skolgång blir integrerade i samhället och får större medvetenhet om

Hedersproblematiken förstärks i vårt land av fyra omständigheter:

1. **Vuxna invandrarmän kommer inte in i samhället på grund av arbetslöshet, språk– och boendesegregation. Man kan då välja att stärka varandra i den egna organisationen eller föreningen vilket kan ge ny näring till patriarkalt hederstänkande.**
2. **Hedersdominerade familjer är satta under press från släktingar och vänner i hemlandet. Där finns ingen förståelse för att flickors och kvinnors rättigheter i Sverige är annorlunda och bygger på en jämställd och jämlik relation mellan kvinnor och män.**
3. **För invandrarungdomarna sker en anpassning till den svenska kulturen och normerna som en långtgående boendesegregation.**
4. **Gäller för ungdomen. Detta förstärker konfrontationen hemma mellan generationerna vilket i sin tur leder till än starkare tvångsinslag och kontrollbehov.**

sina rättigheter som individer – och som flickor. Föräldrarna blir ofta beroende av barnen i sina kontakter med samhällets myndigheter. Härigenom förlorar pappan sin tidigare position och roll att företräda familjen utåt. Ofta förlorar pappan också sin funktion som huvudförsörjare och ansvarig för familjens ekonomi, vilket ytterligare belastar hans position i familjen.

När ungdomarna blir tolkar av språket och omvärlden rubbas maktbalansen inom familjen, den traditionella familjestrukturen vänds upp och ned och föräldrarna mister i auktoritet. När den sociala ordningen är under press och när tidigare normer inte längre tas för givna blir det ofta nödvändigt med restriktioner som tidigare inte behövts i hemlandet. Särskilt de unga ogifta flickornas livsstil blir utsatt för en stark social kontroll. Skvaller och rykten är en del av denna kontroll.

Geografisk utbredning

Hedersproblematiken kan finnas representerad bland familjer och släkter i invandrargrupper från Mellanöstern (kurder, irakier, libaneser, assyrier, syrianer, med flera), norra och östra Afrika (till exempel marockaner, tunisier, egyptier, eritreaner och somalier), men också bland pakistanier, sikher och européer (till exempel kosovoalbaner och romer från olika länder).

Hedersmord förekommer i Irak, Iran, Syrien, Jordanien, Turkiet, de palestinska områdena, Libanon, Indien, Pakistan och Marocko. Detta innebär dock inte att hedersvärderingar som leder till förtryck och våld finns bland alla familjer inom dessa länder, eller att alla fäder med denna kulturella/etniska bakgrund brukar våld mot sina döttrar i hederns namn.

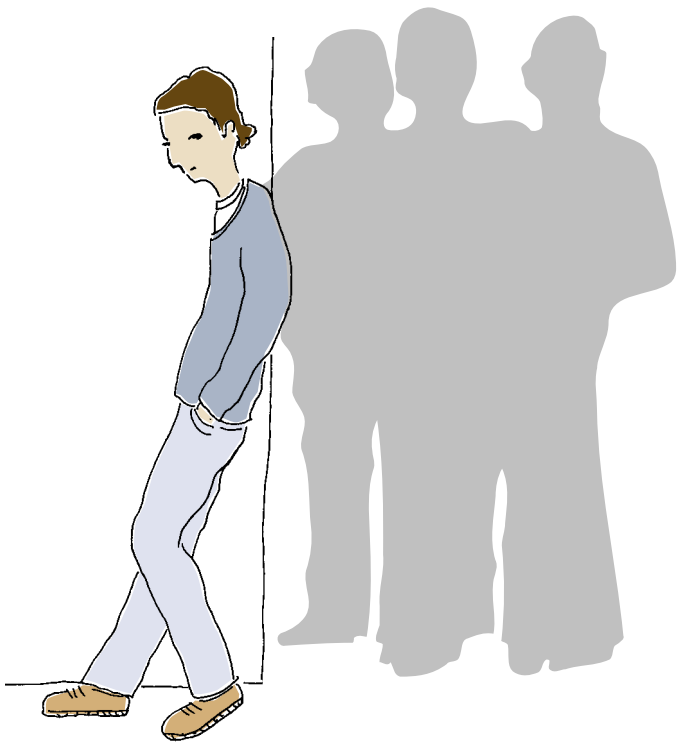

Ett medeltida förtryck
– mitt i Eskilstuna

Jamila var 23 år första gången jag träffade henne. Det var sensommaren 2002, på ett café som man kunde nå via två olika entréer. Utanför snurrade Sverige runt i sluttampen av en valrörelse. Det handlade om skola, vård och omsorg. Mitt emot mig satt kvinnan som fick mig att förstå att ingenting i det moderna Sverige rörde henne. Hon levde en medeltida värld som jag bara läst om i historieböckerna. Mitt i Eskilstuna.

Jamila snyftade, snörvlade och skakade. Det var svårt att uppfatta mycket mer än orden, hjälp mig, hjälp mig. Det var den mest vettskrämda varelse jag någonsin mött. Hon lyckades till sist förklara för mig vad det var som skrämde henne så.

Hennes familj och släkt började betrakta henne som lastgammal. Som 23-åring. Hon borde giftas bort omgående. Hon kunde glömma sin önskan att fortsätta studera i Sverige. Familjen ansåg dessutom att hon redan dragit på sig ett dåligt rykte i Eskilstuna. Riktigt varför var svårt att förstå med svenska mått mätt. Men det var ett faktum. Enligt familjen kunde hon inte stanna kvar vare sig i Eskilstuna eller i Sverige. Pappa hade en lämplig ogift kusin hemma i Irak. Han var mer än dubbelt så gammal som Jamila.

Hon hade träffat honom som barn, innan hennes familj lämnade landet. Hon tyckte han var obehaglig redan då, och förstod att det inte var en lycklig framtid som väntade henne. Medveten om hur kvinnorna i hennes släkt levde i hemlandet var hon livrädd för det som väntade henne. Hon hade sagt till sin pappa att hon inte vill bli bortgift.

Hon ville leva i Sverige och själv bestämma över sin framtid. Han hade svarat att hon bara skulle bete sig som hon var tillsagd. Om han så mycket som såg henne i närheten av någon annan man skulle han se till att han blev dödad. Tre bröder skulle hjälpa till att vakta henne. Ett antal manliga kusiner fick samma uppgift. Varenda steg hon tog övervakades. Ögon följde henne överallt. Biljetten hem till Irak var redan bokad.

Polisanmälan ingen lösning

Vi kunde inte sitta kvar på caféet så länge till. Det visste hon. När jag sa till henne att hon inte skulle gå hem igen till pappa och bröder, utan att hon och jag skulle gå till polisen och anmäla pappans hot blev hon ännu räddare.

– Begriper du inte att det inte spelar någon roll om de låser in pappa. Mina bröder, pappas bröder och kusiner spridda över hela världen skulle fortsätta tills någon av dem lyckades döda mig, om jag inte gör som de säger. Då går vi till kvinnojouren Moa, föreslog jag. Jag går med dig. Du måste ha både hjälp och skydd.

– Går jag in där kommer jag aldrig mer att kunna gå därifrån.

När vi skulle betala för fikat förstod jag att det fanns fler sätt att kontrollera än att bara använda ögonen. Pengar hade hon givetvis inga, trots att hon var myndig sedan många år tillbaka. Studiebidraget tog pappa hand om. Hon fick be om pengar och fick sig tilldelat till olika utgifter. Allt skulle redovisas när hon kom hem. Jag ville inte lämna henne ensam. Men hon var tvungen att gå, konstaterade hon. Jag hade sett att hon hade en egen mobiltelefon och frågade om jag fick ringa.

– Nej, de kollar varje kväll, både vart jag ringt och vilka som ringt till mig. Jag försöker ringa till dig från en telefon i skolan någon dag.

Jag gick tillbaka till mitt jobb. På något sätt hade en mörk rullgardin dragits ned för det Eskilstuna jag kände. Hur många var de, kvinnorna som tvingades leva så här? Hur skulle man kunna hjälpa dem? Det kändes som en omöjlig uppgift.

Svensk man accepteras inte

Det gick några dagar innan jag hörde av Jamila igen. Det var oroligt i Irak. Föräldrarna hade bokat om biljetten och flyttat fram avresedatum. Det skedde åtskilliga gånger. Man drog en lättnades suck varje gång, men man var samtidigt livrädd varje gång man skildes från henne.

Var det sista gången man såg henne? Skulle hon bli hemskickad eller skulle pappa göra verklighet av sitt dödshot?

Det blev till sist president George W Bush som räddade henne med sin invasion i Irak. Efter åtskilliga framflyttade flygresor. Under tiden hade Jamila träffat och förälskat sig i en svensk man. Han gick i samma skola som hon. De träffades i smyg med hjälp av det nätverk som då vuxit fram runt Jamila. Skräcken fanns dock kvar hos alla inblandade parter, inklusive den svenske mannen. Hur skulle det sluta? Det var uteslutet att hennes familj skulle acceptera en svensk man.

Lycklig – i hemlighet

Jamilas historia blev dock en av mycket få med hedersrelaterat förtryck som slutade lyckligt. Den svenske mannen hon träffat fick arbete i ett annat EU-land. Jamila fick ny identitet. De gifte sig i smyg och Jamila flyttade med. De lever och har det gott där de bor. De har numera en dotter. Jamila har fortsatt med sina studier. Hennes mamma och systrar vet via vänner att hon lever och har det bra. Ingen av dem vet dock var.

De vet inte vad hon heter nu för tiden, de vet inte vad den svenske mannen heter eller i vilket land de lever. Det är bäst så. Ingen kan då tvinga dem att tala. Kanske kan de träffas igen någon gång i framtiden. Men ingen av dem vågar tro på det.

Hedersrelaterat våld i Sörmland

Bakgrund

Det s.k. hedersrelaterade våldet är en realitet i vårt län. Det finns allt för många flickor och unga kvinnor i Sörmland som utsätts för hedersrelaterat våld och förtryck. Och det finns alltför många pojkar, män och kvinnor som hotar och i en del fall är beredda att ta till våld i hederns namn. En kartläggning, som länsstyrelsen genomförde 2003-2004 visar entydigt att hedersrelaterat hot och våld mot flickor och unga kvinnor är omfattande. Socialtjänst, skola, polis och ungdomsmottagningar samt kvinnojourer och andra som svarat på länsstyrelsens enkät hade under 2002 kontakt med ca 200 flickor och unga kvinnor i länet i åldrarna 12-35 år, som på något sätt omfattas av denna problematik.

”En kartläggning, som länsstyrelsen genomförde 2003-2004 visar entydigt att hedersrelaterat hot och våld mot flickor och unga kvinnor är omfattande.”

Eskilstuna kommun anses vara en av de kommuner i landet, där problematiken är mest omfattande. Kommunen har sedan många år uppmärksammat frågan och bedrivit ett arbete inom socialtjänsten, skolan och arbetsmarknadsförvaltningen. Men även flera andra kommuner i länet har problem.

Polismyndighetens arbete på området har varit omfattande och styrts av utredningar kring grova brott med misstankar om hedersrelaterad bakgrund. Kriminalavdelningens kompetens på området är omvittnad och omsätts nu bl a i en handlingsplan och utformande av en handbok för det polisiära arbetet.

Det finns också ett tydligt ideellt engagemang i Sörmland i arbetet mot hot och våld med hedersförtecken. Kvinnojourer, nätverk, Korpen och olika invandrarföreningar är några exempel på organisationer som gör betydande frivilliginsatser.

”Ett stort antal flickor och unga kvinnor som lever i patriarkala miljöer i länet har behov av skyddat boende och andra insatser.”

Regeringsuppdrag – kartläggning

Efter de uppmärksammade morden på Pela Atroshi och Fadime Sahindal gav regeringen landets 21 länsstyrelser i uppdrag att kartlägga och analysera behovet av insatser för flickor och unga kvinnor som riskerar att utsättas för s.k. hedersrelaterat våld. Totalt omfattar regeringens satsning 180 miljoner kronor för åren 2003-2007.

Länsstyrelsens kartläggning finns publicerad i rapporten ”Frigörelse på egna villkor” från våren 2004. Den innehåller en redogörelse för behovet av skyddat boende och andra insatser för flickor och unga kvinnor som riskerar att utsättas för hedersrelaterat hot och våld men också har begränsningar i handlings- och frihetsutrymme.

Kartläggningen ingår som ett första steg i regeringens flerårssatsning och fanns med i 2003 års vårproposition. Kartläggnings uppdraget har genomförts under hösten och vintern 2003/04. Enkäter har sänts ut till socialtjänsten i länets nio kommuner, socialjourer, ungdomsmottagningar, högstadie- och gymnasieskolor, kvinnojourer, polis myndigheten, samverkansorgan mot kvinnovåld, kommunala tjejverksamheter samt kvinnonätverk i länet. Intervjuer har genomförts med två kvinnonätverk samt en djupintervju med en ung kvinna med egna erfarenheter från en patriarkalisk familjestruktur.

Resultat av kartläggningen

Kartläggningen visar entydigt att hedersrelaterat hot och våld mot flickor och unga kvinnor är omfattande. Socialtjänst, skola, polis och ungdomsmottagningar samt kvinnojourer och andra som svarat på länsstyrelsens enkät hade under 2002 kontakt med ca 200 flickor och unga kvinnor i länet i åldrarna 12–35 år, som på något sätt omfattas av denna problematik. Påpekas bör att regeringens uppdrag varit allmänt utformat och att någon entydig definition av målgruppen inte angetts. Länsstyrelsen konstaterar att ett stort antal flickor och unga kvinnor som lever i patriarkala miljöer i länet har behov av skyddat boende och andra insatser.

Skyddat boende kan vara en utväg för de mest utsatta flickorna i en akut situation när det finns en allvarlig hotbild. De flickor som får sin frihet eller sitt handlingsutrymme starkt begränsat kan behöva annat stöd.

Av enkätsvaren framgår tydligt att utbildning och opinionsbildning kring kvinnofridsfrågor är insatsområden som är mycket angelägna. Personer som möter dessa flickor i sitt yrke behöver ökade kunskaper och mer resurser för att kunna hjälpa dem och deras familjer på bästa sätt. Det gäller t ex socialarbetare, lärare och poliser. Synpunkter på värdet av en utbyggd samverkan mellan myndigheter och ideellt arbetande organisationer återkommer också i flertalet enkätsvar.

”Mäns våld mot kvinnor är det yttersta uttrycket för den obalans som råder i maktförhållandet mellan kvinnor och män.”

Analys

Sverige framställs i olika sammanhang som ett av världens mest jämställda länder. Trots detta utsätts tiotusentals kvinnor varje år för hot och våld i nära relationer. Mäns våld mot kvinnor är det yttersta uttrycket för den obalans som råder i maktförhållandet mellan kvinnor och män. Mäns kränkningar av kvinnofriden är ett av de allvarligaste hindren för ett jämställt och demokratiskt samhälle.

Hedersrelaterat våld följer samma mönster som våld mot kvinnor generellt men det finns också skillnader som bidrar till en större utsatthet för de unga kvinnorna. Den egna familjen och släkten har hög social kontroll och ställer extrema krav på lydnad och underordning på flickan. Samtidigt finns det ofta ett tyst eller uttalat medgivande från omgivningen som rättfärdigar våldet. Enligt uppgifter, som framkommit i kartläggningen, ser det ut som om utsatta flickor i större utsträckning söker stöd och råd hos ideella organisationer och verksamheter som inte har myndighetsutövning. Mer sällan kontaktas socialtjänsten. Flickorna är rädda för att myndigheterna ska ta kontakt med föräldrarna vilket kan leda till att flickornas situation förvärras ytterligare.

I starkt patriarkala familjestrukturer förväntas flickorna underordna sig familjens normer och regler oavsett flickorna är myndiga eller inte och så länge flickorna är ogifta och bor hemma. Dessa flickor har mycket små möjligheter att påverka sin livssituation och har inte rätt till fria individuella val vad gäller sexualitet, val av partner, äktenskap och utbildning. För att kunna förändra destruktiva värderingar och attityder i patriarkala familjestrukturer och förhindra att hedersrelaterat våld vidmakthålls, krävs ett förebyggande arbete på olika nivåer i samhället med ett gemensamt ansvar och en utvecklad samverkan. Det är länsstyrelsens förhoppning att kartläggningen ska bli utgångspunkt för ett fortsatt arbete mot hedersrelaterat hot och våld.

Nationell kartläggning

En nationell undersökning visar att det finns flickor och unga kvinnor i hela landet som utsätts för hedersrelaterat våld. Sammantaget redovisas av länsstyrelserna att det finns närmare 2000 kända fall av hedersrelaterat våld hos myndigheter och organisationer. Av dessa beräknas 10-15 procent vara i behov av skyddat boende. Mörkertalet tros även här vara mycket stort, bland annat på grund av problemets art.

Om flickor med hedersproblematik offentliggör sin historia genom ett besök hos till exempel socialtjänsten kan det i sig innebära ytterligare sanktioner och hot. Många unga flickor väljer därför att söka andra vägar för att få hjälp.

Skolan är den organisation som haft mest kontakt med de utsatta flickorna. Utöver skolan är det ungdomsmottagningar och socialtjänst som haft mest kontakt med flickorna. Detta visar både den nationella och den regionala undersökningen.

Regeringsuppdrag 2004 om förebyggande insatser

Regeringen beslutade den 23 juni 2004 att bevilja Länsstyrelsen i Södermanlands län 1 miljon kronor för att lämna stöd till insatser för ungdomar som riskerar att utsättas för s.k. hedersrelaterat våld. Samtliga länsstyrelser fick detta uppdrag och länsstyrelserna i Stockholm, Skåne och Västra Götaland fick dessutom möjlighet att lämna stöd till verksamhet som erbjuder skyddat boende.

Enligt riktlinjerna får stöd lämnas till projekt som avser förebyggande arbete i form av arbete med konkreta handlingsplaner, samordning på lokal eller regional nivå, stimulera bildandet av nätverk, attityd-påverkande insatser bland grupper med hederstänkande eller utbildningsinsatser för personal som i tjänsten eller ideellt berörs av hedersrelaterat våld. Stöd får lämnas till projekt som drivs av en myndighet, en kommun, en organisation/stiftelse eller gemensamt av dessa.

Det visade sig vara stort intresse i länet för dessa projektmedel. De 15 ansökningarna representerade en mångfald tänkbara insatser där utbildnings- och attitydpåverkande projekt för olika målgrupper dominerade. Med begränsade resurser fick länsstyrelsen prioritera hårt bland projekten. I en första omgång fick sju projekt i länet del av regeringens insatser för ungdomar som riskerar att utsättas för s.k. hedersrelaterat våld. Länsstyrelsen har beslutat om bidrag till projekt, som skall genomföras under 2005 i Eskilstuna, Flen, Katrineholm och Nyköping. Sammanlagt fördelades 760 000 kronor. Resterande medel disponeras för att ge ut denna handbok och att genomföra kompetensutvecklande seminarier i länet.

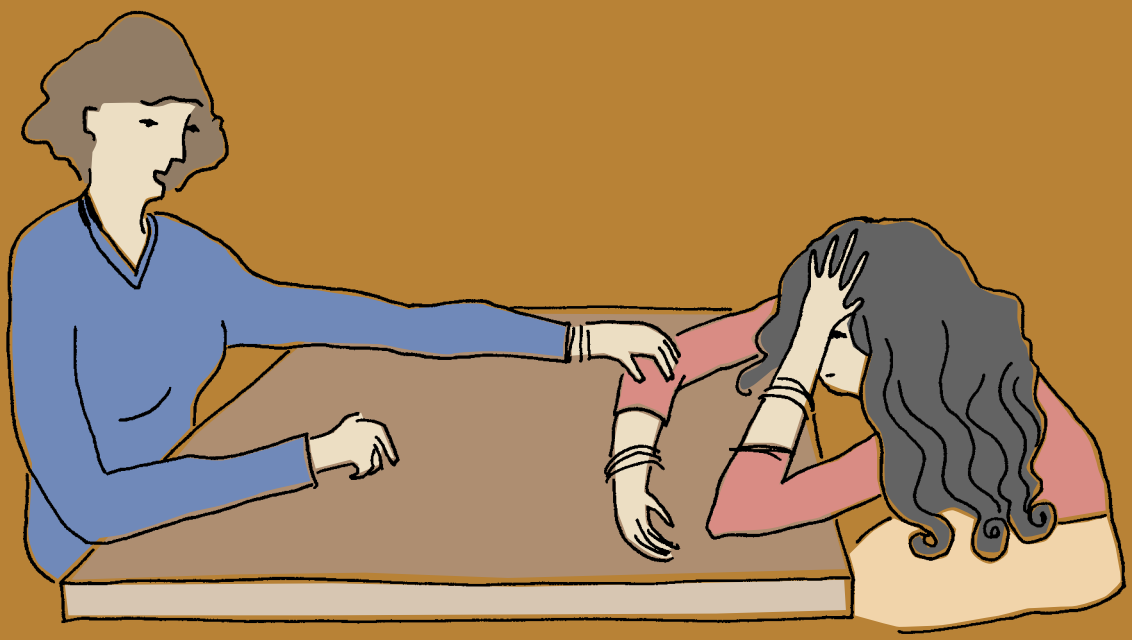

Skolans arbete
– en praktisk mall

Det här är en praktisk handledning som i första hand riktar sig till rektorer och elevvårdspersonal vid grundskolor och gymnasieskolor i Sörmland. Det är rektorerna som ytterst är ansvariga för att skolan har en beredskap/handlingsplan för att hantera de praktiska och principiella frågeställningar som aktualiseras av hedersproblematiken.

”Alla på skolan ska veta vem som gör vad i olika skeenden och situationer av hedersproblematik.”

En hantering på skolan som bygger på normala rutiner i elevvårdsärenden kan i vissa fall allvarligt skada den enskilda flickan eller den unga kvinnan – om hon är utsatt för hedersrelaterat våld. Därför framstår fortbildning av lokala resurspersoner på skolan som en väsentlig uppgift. I den mån som skolan förfogar över elevvårdspersonal bör den gruppens fortbildningsbehov i första hand uppmärksammas eftersom det vanligtvis är någon ur den personalgruppen som kopplas in i dessa fall.

Grundbulten i såväl framtagandet av den lokala handlingsplanen som vid dess tillämpning tror vi ligger i en tydlig arbetsorganisation. Alla på skolan ska veta vem som gör vad i olika skeenden och situationer av hedersproblematik.

Avsikten med detta dokument är att vara ett stöd i skolans uppdrag att motverka kränkningar av mänskliga rättigheter samt att ge vägledning i enskilda typfall av hedersrelaterat våld och förtryck. Den allmänna mall som här presenteras ska kunna vara till hjälp vid utarbetandet av lokala handlingsplaner för detta angelägna område.

Till sist: Alla skolor möter inte i sin vardag flickor som är utsatta för förtryck i hederns namn. Med hjälp av kunskap är man förberedd om man länge fram kommer i kontakt med hedersproblematiken. Det ankommer här ytterst på varje enskild rektor och skola att – utifrån lokala överväganden – ta ställning till vilka förebyggande och akuta insatser man vill planera för.

”Varje skolenhet bör ha en handlingslinje för när och hur hedersproblematiken ska tas upp med föräldrarna”

Skolans uppgift

– att agera förebyggande och därmed motverka förtryck av mänskliga rättigheter

En viktig del av handlingsplanen är beskrivningen av hur skolan i sin undervisning avser att förebygga och motverka diskriminering och förtryck av mänskliga rättigheter. Skolan behöver mot den bakgrunden agera för att:

- Ge klara signaler om att skolan bekämpar alla former av förtryck, inklusive hedersförtryck.
- Skolan i sin information och undervisning om demokratiska och mänskliga rättigheter även behandlar och motverkar förtryck och brott som sker i hederns namn.
- Särskilt påverka pojkarnas attityder om mänskliga rättigheter, jämställdhet och kvinnors rättigheter.
- Ge flickor konkret information om rätten att bestämma över sina liv och samhällets stöd i olika former.
- Stärka flickors och unga kvinnors självförtroende och mod att försvara sina mänskliga rättigheter.
- Samverka i det förebyggande arbetet med andra verksamheter och föreningar.

I skolans samarbete och kontakter med föräldrarna bör man informera dessa om skolans och samhällets syn på brott mot de mänskliga rättigheterna, inkluderande rätten att bestämma över sina liv. Varje skolenhet bör ha en handlingslinje för när och hur hedersproblematiken ska tas upp med föräldrarna, till exempel enligt följande hållpunkter:

- Alla föräldrar bör återkommande informeras om skolans (samhällets) syn på mänskliga rättigheter och därmed flickors rätt att bestämma över sina liv och kroppar.
- Informera skriftligen på modersmålet vilka lagar och konventioner som anknyter till förtryck i hederns namn, gärna på föräldramöten och i de andra sammanhang som föräldrarna samlas i skolan.
- Om lärare misstänker att det förekommer förtryck i hederns namn gentemot en flicka och att hennes studieresultat påverkas av detta bör läraren före utvecklingssamtalet med föräldrarna samtala med flickan om och hur de ska ta upp frågan med föräldrarna.
- Kontakta föräldrarna för påverkan utifrån den unga kvinnans egen bedömning.

Skolans samverkan med andra verksamheter är viktig i det enskilda stödarbetet för de flickor/unga kvinnor som är utsatta för någon form av hedersförtryck. Samverkan över organisationsgränser utgör också en betydelsefull del i det förebyggande arbetet.

Följande frågeställningar kan exemplifiera vilka uppgifter skolan kan behöva klargöra i sitt samarbete med olika verksamheter:

- Polisen: Ha kontakter med områdesansvariga poliser. Samtala om vad skolan respektive polisen gör. Hur och när kan polisen medverka till stöd för utsatta flickor?
- Ungdomsmottagningarna: Vilket stöd kan ungdoms-mottagningarna ge de utsatta? Kan mottagningarna medverka i skolans attitydpåverkan?
- Kvinnojourer: Vad kan jourerna ställa upp med – utöver akuta insatser? Utarbeta riktlinjer för när och hur jourerna kan bidra med insatser i attitydpåverkan i skolan.
- Sjukvården (inkl BUP): Diskutera mekanismerna i hedersförtrycket. Hur kan man gemensamt uppmuntra utsatta att söka stöd och hjälp där sådan finns?
- Invandrarorganisationer: Sök samarbete med de organisationer som verkar mot hedersförtrycket. Sök samarbete med dessa i förebyggande arbete. Vilka personer kan vara resurspersoner för enskilda utsatta och skapa kontakt med dessa?
- Andra frivilligorganisationer: Skolan kan söka samarbete med till exempel Rädda Barnen och BRIS.

”Att upptäcka flickor utsatta för hedersförtryck är en viktig uppgift för skolan”

Skolans uppgift

– att reagera vid upptäckt av hedersrelaterat förtryck

En förutsättning för att skolan ska kunna gå in och hjälpa flickor eller unga kvinnor som utsätts för hedersrelaterat förtryck är att någon på skolan ser och förstår vad som händer. Att upptäcka flickor utsatta för hedersförtryck är således en viktig uppgift för skolan.

Det är här nödvändigt att skolans personal har en grundkunskap om hederskulturens mekanismer, dess patriarkala bakgrund och dess kollektiva och kompromisslösa krav på flickors kyskhet. Skolan behöver även en särskild kunskap inom vilka etniska grupper som hedersförtryck ofta förekommer. Skolans personal behöver kontinuerligt uppmärksamma flickor/unga kvinnor från hederspåverkade invandrargrupper.

Viktiga observationspunkter kan vara:

- Får hon delta i all undervisning, inklusive idrott och sex- och samlevnad?
- Får hon vara med på skolresor och lägerskolor?
- Måste hon ljuga om pojkvän, vilka hon umgås med, fritidsvanor och dylikt?
- Hur ser hennes studiemotivation och koncentration ut?
- Är hon tidvis (oförklarligt) ledsen eller orolig?
- Uppvisar hon psykosomatiska symtom (till exempel huvudvärk eller magont)?
- Har hon sömnsvårigheter?
- Är hon utsatt för någon form av bevakning, till exempel från en bror på skolan?
- Verkar hon oförklarligt rädd för något/någon?
- Talar hon om problem hemma eller sin ofrihet i termer av ”vår kultur kräver”?
- Talar hon om att förlova sig eller gifta sig trots att hon är ung och inte är klar med skolan? Är partnern någon som hon rimligen inte kan känna särskilt väl?

Om man ser några av dessa tecken måste skolans personal (lärare och/eller elevvårdare) våga samtala med flickan om hennes allmänna situation. Våga fråga om vilka krav som riktas mot henne från föräldrarna. Vad tycker föräldrarna om flickans fortsatta skolgång och framtida äktenskap? Vad är det som kommer att hända om hon bryter mot dessa krav? Anser föräldrarna att familjens heder skulle skadas om hon går sin egen väg? Det är också viktigt att ta hänsyn till flickans sexuella läggning eftersom homosexualitet kan innebära att hedersproblematiken förstärks ytterligare. För sådana samtal krävs att det först skapas ett förtroendefullt förhållande med flickan. Hon måste få veta förutsättningarna för samtalen när det gäller sekretess och att föräldrarna samt polis och socialtjänst inte får veta något om samtalet utan flickans medgivande.

”Föräldrar, polis och socialtjänst får inte veta något om samtalet utan flickans medgivande.”

Om flickan plötsligt tar tillbaka uppgifter om hot eller våld som hon tidigare uppgivit betyder det inte alltid att hon har fabulerat eller ljugit. Det kan var tecken på att hon blivit utsatt för hedersrelaterat hot från familjen/släkten eller att hon inte känner sig trygg i sina kontakter med myndigheterna.

För att kunna värdera risker och möjligheter i olika alternativ är det till hjälp att göra en analys och bedömning av flickans kontaktnät samt hennes förmåga att på ett realistiskt sätt bedöma konsekvenserna av olika alternativ.

”Hjälp flickan att belysa olika aspekter av förekommande alternativ och ge henne därefter stöd för det val hon gör.”

Handläggningsrutiner vid olika typfall av förtryck

– hjälp till de flickor och unga kvinnor som behöver och vill ha stöd

Om flickan bedöms vara utsatt för ett starkt hedersrelaterat förtryck och/eller brott i hederns namn måste skolan reagera. Följande fyra typsituationer och handlingslinjer kan vara till stöd för berörd personal. Indelningen och förslagen på insatser grundar sig på om flickan är myndig eller ej och om brott har begåtts eller inte.

1. Omyndig flicka inte utsatt för brott – barn i riskzon

När brott inte skett finns tid för förändring och utveckling. Avgör om det rör sig om tonårsproblem eller hedersförtryck genom att ställa bland annat följande frågor till flickan:

- Hur begränsas hennes livsrum?
- Vilka regler och krav gäller för henne?
- Vilka bestraffningar sker vid regelbrott?
- Är hon utsatt för bevakning?
- Har föräldrarna bestämt hennes framtid vad gäller utbildning, boende och äktenskap?

Lyssna av flickans krav och syn på sina rättigheter. Överensstämmer flickans krav med de regler och krav som familjen riktar mot henne? Vilka alternativ ser hon i sin framtid? Hjälp henne förstå innebörd och konsekvenser av olika alternativ som att:

- Underordna sig och godta föräldrarnas krav och regler.
- Godta en del krav men slåss för sina rättigheter på andra områden.
- Helt ta avstånd från föräldrarnas krav och regler.
- Fly från familjen innan hon fyllt 18 år, utan att lagbrott skett, utan att hon försökt förändra förhållandena och utan avslutade studier.

Hjälp flickan att belysa olika aspekter av förekommande alternativ och ge henne därefter stöd för det val hon gör. Att utse en person som kommunal samordnare och personligt stöd tror vi kan underlätta processen. Men det slutliga ställningstagandet måste vara hennes eget.

Stöd flickans egna val, hennes medvetenhet och egen kraft genom att:

- Samtala om varför hon vill gå sin egen väg, lär henne att se sin frigörelsekamp som ett försvar för mänskliga rättigheter och jämställdhet mellan kvinnor och män.

- Belysa fördelarna med att inte bryta med familjen före 18-årsdagen och att avsluta studierna med så bra resultat som möjligt.
- Göra henne medveten om vad som händer med familjen om hon bryter sig ur systemet. Hur drabbas mamma? Syskon? Vilka knep kommer att användas för att få henne tillbaka?
- Göra henne medveten om riskerna som kan finnas under lång tid. Vilka skyddsåtgärder finns och vilket skydd behöver hon?
- Samtala ingående om hur den nya, fria situationen kan gestalta sig med ensamhet, nytt nätverk, ny bostadsort. Problematisera hennes möjligheter att klara sig ensam, särskilt om hon hänger upp mycket på en pojkvän.
- Samtala om hur föräldrarnas inställning till hennes frihet kan förändras. Diskutera taktik för detta förändringsarbete: Vilka argument är bra att använda? Vilken tidpunkt är lämplig? Hur ska det läggas upp? Vilka är viktiga att påverka först? Vilka kan hjälpa henne med att påverka föräldrarna?
- Vara hennes återkommande stöd och hjälpa henne hitta andra som kan stödja henne: socialtjänst, polis, kvinnojour, ungdomsmottagning, sjukvård, personer och föreningar.
- Dokumentera vad som framkommit under arbetets gång. Dokumentationen kan vara viktig kunskap vid rättegångar och för de som tar över stödansvaret.

Och sedan, när en eventuell flykt eller brytning skett: låt andra ta över stödansvaret helt, t ex socialtjänst eller polis. Skolans personal behöver inte veta hur det går för henne när man säkert vet att andra ställer upp.

Lokal uppgift:

att utarbeta en mall för samtal och vägledning för en situation där flickor och unga kvinnor bedöms utsatta för ett starkt hedersförtryck – men där brott inte förekommer.

2. Omyndig flicka utsatt för brott (olaga tvång, hot eller våld)

Tyder skolans iakttagelser på att den omyndiga flickan är utsatt för olaga tvång, hot eller våld måste berörd lärare berätta om att hjälp finns och uppmuntra flickan att ta kontakt med elevhälsovården. Berörd lärare måste även informera elevvårdare, som i sin tur måste söka kontakt med flickan och erbjuda hjälp enligt lokalt utarbetad stödmetod.

- Ta flickans information på stort allvar.
- Bedöm skaderisken med att involvera föräldrarna.
- Kontakta socialtjänsten för en preliminär bedömning av situationen.
- Anmäl till socialtjänsten och eventuellt polisen. Tänk på att anmälan till socialtjänsten bör göras skriftligt. Detta är ett sätt att själv bli medveten om vilka uppgifter man lämnar och vad man går vidare med.
- Dokumentera det som framkommit under arbetets gång, som information för dem som övertar stödansvaret och vid en eventuell rättegång.

Lokal uppgift:

att ange ansvars- och uppgiftsfördelning!

- **Vilka ”resurspersoner” på skolan ska engageras när flickan eller den unga kvinnan bedöms vara utsatt för brott?**
- **Vilka är kontaktpersoner inom socialtjänsten?**
- **Vilka poliser ska kontaktas i sådana här ärenden?**
- **Hur ska samarbetsmönstret och kontaktutbytet ske mellan skola, socialtjänst och polis?**

3. Myndig ung kvinna inte utsatt för brott

Lyssna av den unga kvinnans krav och syn på sina rättigheter. Vilka alternativ ser hon i sin framtid? Hjälp henne förstå innebörd och konsekvenser av olika alternativ som att:

- Underordna sig och godta föräldrarnas krav och regler.
- Godta en del krav men slåss för sina rättigheter på andra områden.

- Helt ta avstånd från föräldrarnas krav och regler.
- Fly från familjen utan att hon försökt förändra förhållandena och utan avslutade studier.

Hjälp flickan att belysa olika aspekter av förekommande alternativ och ge henne därefter stöd för det val hon gör. Det är hennes ställningstagande som hon själv måste besluta om.

”Sök kontakt med flickan och erbjud hjälp enligt lokalt utarbetad stödmetod.”

4. Myndig ung kvinna utsatt för brott (olaga tvång, hot eller våld)

Tyder skolans iakttagelser på att den myndiga unga kvinnan är utsatt för olaga tvång, hot eller våld måste berörd lärare berätta om att hjälp finns och uppmuntra flickan att ta kontakt med elevhälsovården. Berörd lärare måste även informera elevvårdare, som i sin tur måste söka kontakt med flickan och erbjuda hjälp enligt lokalt utarbetad stödmetod.

- Ta den unga kvinnans information på stort allvar.
- Stöd henne att anmäla till polisen.
- Informera henne om vilket stöd och skydd hon kan få.
- Följ upp att flickan får det skydd hon önskar och har rätt till.
- Hjälp henne att få kontakt med polis, socialtjänst, med flera.

Gör en närhetsanalys

För att kunna värdera risker och möjligheter i olika alternativ är det till hjälp att göra en analys och bedömning av flickans kontaktnät:

- **Vilka är de hotande, hedersförsvarande personerna som förtrycker hennes rättigheter? Är det nära släkt i eller utanför Sverige eller andra personer eller grupper?**
- **Vilka närstående är neutrala eller positiva till hennes krav på förändring?**
- **Vilka kamrater kan hon lita på ställer upp?**
- **Har hon en pojkvän? Är han ett stöd eller en belastning i frigörelsen?**
- **Vilka andra vuxna i eller utanför den egna etniska gruppen litar hon på som kan bli ett framtida stöd?**

Socialtjänstens arbete
– ett förhållningssätt

Socialtjänsten bör verka för att effektivt stödja flickor och unga kvinnor som är utsatta för tvång, hot och våld i hederns namn. Detta förutsätter att alla, oavsett vilken enhet eller grupp man än arbetar på, har kännedom om hedersproblematiken.

För att kunna hjälpa flickorna måste man lära sig att se flickorna och deras situation. Därför behövs mer kunskap. Detta är en för utsättning för att man skall kunna ställa rätt frågor, slussa vidare till rätt person/forum och kunna skilja hedersförtryck från tonårsproblematik. Hedersproblematiken är ny i förhållande till svenska lagar och existerande rutiner.

En hantering på socialtjänsten som bygger på normala rutiner kan i vissa fall skada den enskilda flickan eller den unga kvinnan ytterligare om hon är allvarligt utsatt för hedersrelaterat våld. Hur och när kontakten med flickans föräldrar sker är en känslig fråga när det gäller hedersrelaterad problematik. Om flickor med hedersproblematik offentliggör sin historia genom ett besök hos socialtjänsten kan detta i sig självt innebära ytterligare sanktioner och hot från föräldrar och nära anhöriga. Många unga flickor väljer därför att söka andra vägar för att få hjälp.

Socialtjänsten måste ta till sig kunskap om vad hedersrelaterat våld är och vad detta specifikt kräver av handläggare och tjänstemän. Fortbildning är därför nödvändig på olika nivåer och kan till exempel innebära att man utvecklar specialkompetens inom hotbildsanalys, närhetsanalys, metodik i stödarbete och kunskap om skyddsåtgärder.

Ett utvecklat samarbete med skolan, men också med polisen, kvinnojourer, etc., underlättar socialtjänstens eget arbete med den här frågan och är många gånger en förutsättning för att man skall kunna göra ett bra jobb.

”Hur och när kontakten med flickans föräldrar sker är en känslig fråga när det gäller hedersrelaterad problematik”

”Innan beslut tas om att inleda utredning finns utrymme att genomföra en förhandsbedömning.”

Att peka ut en person som kommunal samordnare och personligt stöd tror vi kan underlätta processen. Det bör vara en person som väl känner flickan och som hon har stort förtroende för. Någon från hennes skola bör i normalfallet vara mest lämpad som stödperson.

Här presenteras ett specifikt förhållningssätt som ett hjälpmedel för att i det enskilda ärendet hantera hedersrelaterat våld – utifrån flickans behov. Denna kunskap är ett nödvändigt stöd och komplement till redan existerande rutiner.

Att tänka på vid en anmälningssituation

Ta först reda på om anonym konsultation kan ske utan att utredning öppnas. Om uppgiftslämnaren är osäker och otrygg kan en initial anonym konsultation underlätta en bedömning av anmälningssituationen.

Anmälan/ansökan

Vid anmälan finns en skyldighet att inleda utredning om det kan antas att behov föreligger enligt Socialtjänstlagen 11 kap. 1 och 2 §§. Innan beslut tas om att inleda utredning finns utrymme att genomföra en förhandsbedömning. Förhandsbedömningen måste emellertid vara tidsmässigt avgränsad och får inte likställas med en utredning. Kontakter får under denna tid ej tas med andra än anmälaren och den flicka anmälan gäller.

Förhandsbedömning

I ärenden rörande omyndiga flickor som kan misstänkas vara eller bli utsatta för hedersrelaterat våld är det viktigt att en tidig och noggrann bedömning sker av flickans behov av skydd – innan vårdnadshavaren kontaktas. Om beslut tas att inleda en utredning måste vårdnadshavarna informeras. När det gäller hedersrelaterad problematik så är flickan utsatt för våld och hot från den egna gruppen och familjen. Socialtjänstens kontakt med vårdnadshavare kan därför i sig självt utgöra ett hot mot flickan. Att hon tagit kontakt med myndigheter kan anses påverka släktens heder negativt. Det är av denna anledning viktigt att använda tiden för förhandsbedömning som ett verktyg att noggrant kunna värdera det akuta skyddsbehovet och vidta åtgärder, till exempel omedelbart omhändertagande, om detta är nödvändigt.

Saker man bör tänka på under en förhandsbedömning:

- Kan mötet ske på neutral plats – gärna i skolan? Det är viktigt att mötet inte sker på socialkontoret då det kan verka misstänksamt och flickans kontakt med socialtjänsten inte får bli allmänt känd. Om mötet sker i skolan är det nödvändigt att det arrangeras på ett sådant sätt att det inte väcker uppmärksamhet. Om utomstående

får kännedom om besöket kan det leda till negativ uppmärksamhet och konsekvenser för flickan.

- Ta hänsyn till vilken tid som passar flickan. Hon kan ha stora krav på sig att vara hemma till en viss tid.
- Kan anmälaren följa med som ett stöd?
- Har socialtjänsten tidigare kännedom om flickan eller familjen? Har de till exempel tidigare haft ekonomiskt bistånd?

”Tänk på att ge flickan möjlighet att själv berätta om sin situation, om vad eller vilka hon upplever som ett hot och om vilka lösningar hon själv kan hitta.”

Förhandsbedömningen skall bygga på ett aktivt handlande under en klart avgränsad period. Det är inte acceptabelt att passivt avvakta händelseutvecklingen utan man bör aktivt inhämta de uppgifter som behövs. Lita på flickan och ta reda på vad som begränsar henne – vad som är hennes problem. Förhandsbedömningen skall utmynna i ett beslut om att inleda utredning alternativt inte inleda utredning enligt Socialtjänstlagen 11 kap. 1 och 2 §§. Om det finns ett skyddsbehov kan det under utredningstiden finnas ett behov av att omhänderta den omyndiga flickan under utredningstiden med stöd av LVU § 6.

Två viktiga delar i förhandsbedömningen är probleminventeringen och bedömning av skyddsbehov.

Probleminventering – hedersrelaterat förtryck eller tonårsproblem?

En viktig del i förhandsbedömningen är att undersöka behovet av skydd. Därför är det också av stor vikt att undersöka om flickan har ett ”vanligt” tonårsproblem eller om hon är utsatt för hedersrelaterat förtryck. Det kan då vara lämpligt att med flickans godkännande ta kontakt med skolan, t ex kurator eller skolsköterska för att få information om flickans hela situation. Om det handlar om hedersrelaterat förtryck påverkar detta skyddsbilden och hur man som socialsekreterare bör agera i ärendet.

Tänk på att ge flickan möjlighet att själv berätta om sin situation, om vad eller vilka hon upplever som ett hot och om vilka lösningar hon själv kan hitta. Lyssna och fråga! Hjälp henne att reflektera kring hur hennes liv ser ut idag och vad det är som begränsar henne. Vad får hon inte göra som hon skulle vilja kunna göra?

Praktisk frågemall

Nedan finner du en praktisk frågemall att utgå från för att bättre kunna se om flickans utsatthet handlar om hedersrelaterat förtryck:

- Vilka begränsningar är hon utsatt för?
- Är hon utsatt för våld och misshandel? Finns det i så fall synliga skador på flickan?
- Är hon utsatt för kränkningar och hot?
- Är hon utsatt för någon form av bevakning, till exempel från en bror på skolan?
- Talar hon om att förlova sig eller gifta sig trots att hon är ung och inte är klar med skolan? Är partnern någon som hon rimligen inte kan känna särskilt väl?
- Vad ska hon göra på sommarlovet? Finns det planer på att åka till hemlandet? Kanske blir en ”semesterresa” till hemlandet istället en överenskommelse om förlovning och arrangerat giftermål.
- Är hon kraftigt begränsad när det gäller kläder, rörelsefrihet och fritid?
- Har hon stort ansvar för hemmet?
- Får hon delta i all undervisning, inklusive idrott och sex- och samlevnad?
- Får hon vara med på skolresor och lägerskolor?
- Måste hon ljuga om pojkvän, vilka hon umgås med, fritidsvanor och dylikt?
- Uppvisar hon psykosomatiska symtom (till exempel huvudvärk eller magont)?
- Talar hon om problem hemma eller sin ofrihet i termer av ”vår kultur kräver”?
- Vad är det som kommer att hända om hon bryter mot dessa krav? Anser föräldrarna att familjens heder skulle skadas om hon går sin egen väg?

Skyddsbehovet – släktpyramid

För att bättre kunna värdera risker och möjligheter i olika alternativ är det till hjälp att göra en analys och bedömning av flickans kontaktnät. Analysen är också en viktig hjälp för flickan att själv på ett realistiskt sätt bedöma konsekvenserna av olika alternativ.

Flickans kontaktnät

”För att bedöma risker kan man göra en släktpyramid tillsammans med flickan.”

Följande frågor kan vara en hjälp i bedömningen av flickans kontaktnät:

- Vem slår och hotar?
- Vem är det som styr och bestämmer om sanktioner i släkten? Är det farfar – eller har ansvaret fallit på flickans far eller bror? Finns denna person i Sverige?
- Vilka är de hotande personerna som förtrycker hennes rättigheter? Är någon av dessa tidigare straffad?
- Vilken nära släkt har hon i eller utanför Sverige?
- Har någon syster eller annan kvinnlig nära släkting, till exempel en kusin, tidigare gifts bort mot sin vilja eller misshandlats eller mördats på grund av hedersbrott?
- Finns det kanske någon ung kvinna i släkten som tidigare lyckats med att gå sin egen väg? Har hennes val i så fall accepterats av släkten? Var befinner hon sig geografiskt – i Sverige eller i utlandet?
- Vilka närstående är neutrala eller positiva till flickans krav på förändring och kan vara ett stöd i hennes frigörelse? Eller saknar hon helt stöd från familjen?
- Finns det några sociala kontakter och vuxna stödpersoner utanför familjen, till exempel inom skolan?
- Vilka kamrater kan hon lita på ställer upp?
- Har hon en pojkvän? Är han ett stöd eller en belastning i frigörelsen?
- Vilka andra vuxna i eller utanför den egna etniska gruppen litar hon på som kan bli ett framtida stöd?

Kartlägg noga flickans starka och svaga sidor. För att bedöma risker kan man också göra en släktpyramid tillsammans med flickan. Här ser man lättare var i släkten de hotande personerna finns.

Att tänka på under förhandsbedömningen

Bedöm efter probleminventeringen och en riskbedömning flickans behov av skydd. Ta hänsyn till flickans egna tankar om lösningar och eventuella konsekvenser av dessa. Informera tydligt om hur socialtjänsten kan hjälpa!

- Hur påverkar det enskilda beslutet flickan? Ta reda på flickans önskan, situation och behov.

”I det hedersrelaterade förtrycket och i hederskulturen är det den utsatta flickan som skuldbeläggs”

- Kan det finnas en konflikt mellan flickans skyddsbehov och vårdnadshavarens bestämmanderätt?
- Om det finns risk för hot – undersök möjligheten att sekretessskydda delar av anmälan. Detta görs med stöd av SekrL 14 kap. 5 § under utredningstiden och SekrL 14 kap. 4 § 2st. efter utredningstiden.
- Beakta att hedersproblematik är ny i förhållande till socialtjänstlagen och LVU (Se Socialstyrelsens meddelandeblad nr 6:2002).
- Utnyttja möjligheten att göra en noggrann undersökning och var aktiv under förhandsbedömningen. Detta underlättar även arbetet med riskbedömning i ett senare skede.
- Använd tolk vid behov. Flickan måste själv få avgöra om hon vill använda tolk eller inte. Det är här mycket viktigt att tolken är neutral i förhållande till flickan och att tolken inte kommer att utgöra ett hot genom ryktesspridning eller kontakter med hennes släkt. Lyssna på flickans önskemål.
- Klargör tydligt olika möjligheter till hjälp och stöd från skola, socialtjänst och polis när det gäller till exempel skydd och boende.
- Gör flickan medveten om olika alternativ och deras olika konsekvenser. En brytning med familjen kan utgöra ett livslångt hot och kan innebära en stor ensamhet. Särskilt för en myndig flicka – som själv bestämmer över sina val – är detta viktigt att medvetandegöra.
- Tala inte till flickan i termer av att ”har du blivit utsatt för hedersrelaterat förtryck?”. I det hedersrelaterade förtrycket och i hederskulturen är det den utsatta flickan som skuldbeläggs. Hon anses vara skyldig eftersom hennes handlande tvingat släkten att vidta hot och sanktioner mot henne på grund av att hon brutit mot hederskoderna. Förövarna däremot anses ha rätt i sitt utövande av förtrycket. Att tala till flickan i termer av att hon utsatts för hedersrelaterat förtryck kan göra att hon känner sig skyldig – ”detta är mitt fel” – och att hon blir osäker i sin anmälan och rätt till hjälp. Få istället flickan att själv berätta om sin situation.
- Var uppmärksam på om flickan plötsligt tar tillbaka uppgifter som hon tidigare uppgivit. Det betyder inte alltid att hon har fabulerat eller ljugit. Det kan var tecken på att hon blir utsatt för hedersrelaterat hot från familjen/släkten eller att hon inte känner sig trygg i sina kontakter med myndigheter.
- Var noggrann!
- Ge flickan hopp.
- Bedöm behov av akut hjälp.

Under hela denna tid bör flickan ha telefonnummer till ansvariga handläggare, polis och socialjour om situationen skulle bli akut. I tolkningsfrågor av lagen kan man söka råd från Länsstyrelsens socialkonsulenter.

Att tänka på vid en utredning

Vid en utredning finns det precis som under förhandsbedömningen en del saker som är viktiga att tänka på om det är frågan om hedersrelaterad problematik, bland annat när det gäller riskbedömningen.

Riskbedömning

De uppgifter som framkom under förhandsbedömningen och som rör skyddsbehovet är mycket värdefulla i den fortsatta riskbedömningen. När en utredning öppnats finns möjlighet att genom ytterligare bearbetning bekräfta eller förkasta dessa uppgifter i kontakten med andra än anmälaren och flickan.

Undersök förekomsten av:

- Tidigare våld mot barnen.
- Våld mellan föräldrar.
- Patriarkal familjestruktur.
- Bortgifta syskon i familjen/släkten.
- Personer i flickans släkt och omgivning som tidigare är dömda för våldsbrott.
- Redan inarbetade relationer hos någon vuxen, till exempel på skolan, som är insatt i hennes situation och som kan var ett stöd för flickan under processen.

Omyndig flicka

Fatta beslut om att inleda utredning och om eventuella akuta åtgärder, frivilliga insatser eller tvångsingripande ska vidtas, såsom till exempel omedelbart omhändertagande enligt LVU.

Vid omedelbart omhändertagande:

- Inled utredning enligt 11 kap. 1 och 2 § § SoL.
- Ordförandebeslut om:
  - Omedelbart omhändertagande.
  - Hemlighållande av vistelseadress LVU § 14.
  - Umgängesbegränsning.
  - Inga telefonsamtal.
  - Inga brev.

- Läkarundersökning och rättsläkarintyg.
- Polisanmälan.
- Underrätta vårdnadshavare.

Bedöm utifrån flickans ålder och mognad behovet av:

- Avstånd till hemmet.
- Lämplig geografisk placering. Det kan vara olämpligt att hon placeras i en geografisk del där den egna invandrargruppen bor, då ryktet snabbt kan spridas och utgöra ett hot mot henne.
- Boendeform, såsom särskilt boende för denna grupp flickor.
- Personskydd.
- Läkarvård.
- Psykologhjälp.
- Krisbearbetning.
- Professionella stödjare i vardagen.

Att tänka på vid kontakterna med föräldrarna om flickan är under 18 år:

- Hur och när ska föräldrarna kontaktas för att det inte ska skada flickan?
- Bedöm var samtalet bäst är lämpligt att ske.
- Överväg om polis bör finnas med.
- Ta det försiktigt! Tänk på konsekvenserna av hur informationen sker. Om polis är med bör det skötas med försiktighet. Tänk på att inte förvärra situationen genom att hota familjens heder.
- Ha en plan för fortsatta samtal med föräldrarna, som föräldrarna erbjuds.

Myndig ung kvinna

Fatta beslut om utredning ska inledas eller inte och om eventuella akuta åtgärder, frivilliga insatser eller tvångsingripande, ska vidtas.

Socialtjänstens insatser för ungdom över 18 år:

- Organisera och ordna skyddat boende. För att möta individuella behov måste ett väl fungerande system av skyddade boenden av olika slag finnas: Familjehem, hem för vård och boende, utslussningslägenheter och skyddade utbildningsplatser. Behoven varierar beroende på till exempel ålder, utbildningsnivå, stöd-behov och hotbild. De tre storstadslänsstyrelserna har tillsammans

inventerat tillgång och efterfrågan på skyddat boende för målgruppen.

- Identitetsskyddande åtgärder.
- Polishjälp vid behov.
- Ekonomiskt bistånd.
- Planering för en meningsfull fortsättning.

Att tänka på vid kontakter med föräldrarna om den unga kvinnan är över 18 år:

- Flickan själv bestämmer om och hur information till föräldrarna ska ske.
- Om hjälp behövs – ge information då föräldrarna kommer till socialförvaltningens kontor.
- Om den unga kvinnan inte vill ge någon information till föräldrarna – hänvisa till polisen.

Att tänka på inför det fortsatta arbetet med flicka och familj

Efterarbetet och uppföljningen är mycket viktig. Vilka insatser och vilket stöd kan socialtjänsten ge till flickan och hennes familj efter en anmälan, en utredning och eventuellt efter ett omedelbart omhändertagande? En viktig del av det fortsatta arbetet bör vara att ge fortsatt stöd till flickan och även till hennes familj. Det kan handla om att ge olika stöd vid en krissituation men också att ge tydlig information om lagar, skyldigheter och rättigheter.

Målsättning utifrån flickans behov: Att kunna leva ett eget liv och kunna bestämma över sin egen sexualitet och kropp och samtidigt ha kvar sin familj!

Ofta är den svaga länken flickan själv. Brytningen med familjen kan bli alltför svår och påtaglig. Familjen kan också med olika metoder få henne att komma tillbaka till familjen. Detta kan till exempel ske genom att familjen ger flickan falsk information om att någon nära släkting är sjuk och ligger på sjukhus.

Polisens erfarenheter

I mitten av 1980-talet började polisen i Eskilstuna förstå att det fanns en speciell typ av våld, det hedersrelaterade våldet.

– Efter dubbelmordet då ett kurdiskt par hittades mördade på Hedlandet 1986 fanns ingen annan rimlig förklaring. Men då hade vi inte tillräcklig kunskap, men vi började förstå, säger de två kriminalinspektörerna Bo Lagerkvist och Stephan Lindberg, som båda arbetar med de hedersrelaterade problemen i Eskilstuna.

I dag finns en mycket större kunskap. Polisledningen och andra har gjort åtskilligt för att alla poliser i Eskilstuna ska veta vad det handlar om. Det finns en handlingsplan. Den ska varenda polis känna till.

– Vi har också själva sökt kunskap på olika sätt.

I slutet av 80-talet kom nästa fall, en kvinna ströps av sin bror.

– Han tog sedan själv livet av sig. Sedan dess har vi haft ytterligare ett mord som med största sannolikhet är hedersrelatetat.

Ju mer polisen har lärt sig i ämnet, desto mer sofistikerade har också metoderna att dölja både det rena våldet och förtrycket blivit, säger de.

– Det har också inneburit att flickor ”försvinner” ur landet. Vad som händer med dem vet vi inte.

Vill bygga nätverk

Sörmlandspolisen vill bygga upp ett internationellt nätverk för att kunna motarbeta våldet och förtrycket.

– Vi har en analytiker, Lari Nyroos, som pratar flytande arabiska. Han har bott och är utbildad i länder som berörs av den här frågan. Med hjälp av honom skulle vi kunna bygga ett nätverk.

Med hjälp av hans kunskap har polisen arbetat fram en egen analysmodell, där man mycket snabbt kan komma fram till en bedömning av hur stort hotet kan anses vara ifrån släkten eller

klanen. Den metoden är man ensam om i landet. Bo Lagerkvist har själv en gedigen kunskap i ämnet och har skrivit en uppsats om hedersvåld på Polishögskolan.

Lyckligt slut ovanligt

– Det kom en ung kvinna till oss som började tala om något helt annat, berättar de. Så småningom kom det fram att hon kände sig orolig för vad som skulle kunna hända henne. Vi fick klart för oss att det kunde röra sig om det som kallas hedersförtryck. Vi hade tillgång till två personnummer. Med hjälp av dem kunde vi kartlägga ”klanen”, släkten. Det visade sig att flera av hennes kusiner varit inblandade i våld av det här slaget. Hon fick hjälp.

– Det var också en mycket modig tjej, ett av de få fall som vi vet har fått ett lyckligt slut.

Det är också en av de få kvinnor som på egen hand tagit kontakt med polisen.

– Det vanligaste är att vi får kontakt via kvinnojouren Moa, Anonyma nätverket, skolan eller socialtjänsten. Det här problemet är också så stort och vittomfattande att vi måste ha hjälp för att kunna lösa det.

Män som håller vakt

Fönstren i de två polisernas arbetsrum vetter mot en av gymnasieskolorna i Eskilstuna.

– Vi kan ju plötsligt se hur det står män och bevakar skolan. De kan vara fem, sex stycken. De står inte i grupp utan lite spridda. Vi vet att de bevakar sina döttrar och kvinnliga släktingar. Inne i skolan är kvinnan bevakad av bröder och kusiner. Vi vet vad det handlar om. Men vi kan inte förbjuda det.

”Skolan är ett ställe där det är viktigt att informera, anser Bo Lagerkvist och Stephan Lindberg. Inte minst för att förhindra nästa generation unga män att ta vid där deras fäder slutade.”

Vad skiljer våld mot kvinnor i största allmänhet och hedersrelaterat våld?

I det traditionella kvinnovåldet handlar det om individer, i hedersvåldet handlar det om ett kollektiv som i många fall har förgreningar i många olika länder.

– Våld mot kvinnor, det så kallat vanliga kvinnovåldet, är aldrig planerat. Det är däremot alltid det hedersrelaterade. Någon ånger efter våldet förekommer inte och det är sanktionerat av klanen, släkten. Det är dessutom alltid fler gärningsmän inblandade.

Genom att gå i genom de här frågeställningarna kommer man fram till vilken typ av våld det handlar om – våld eller hedersrelaterat våld.

Våld mot kvinnor	Hedersrelaterat våld
Individbaserat	Kollektivbaserat
Fördömt	Sanktionerat
Planerat	Planerat
Ånger	Ånger
Antal gärningsmän	Antal gärningsmän

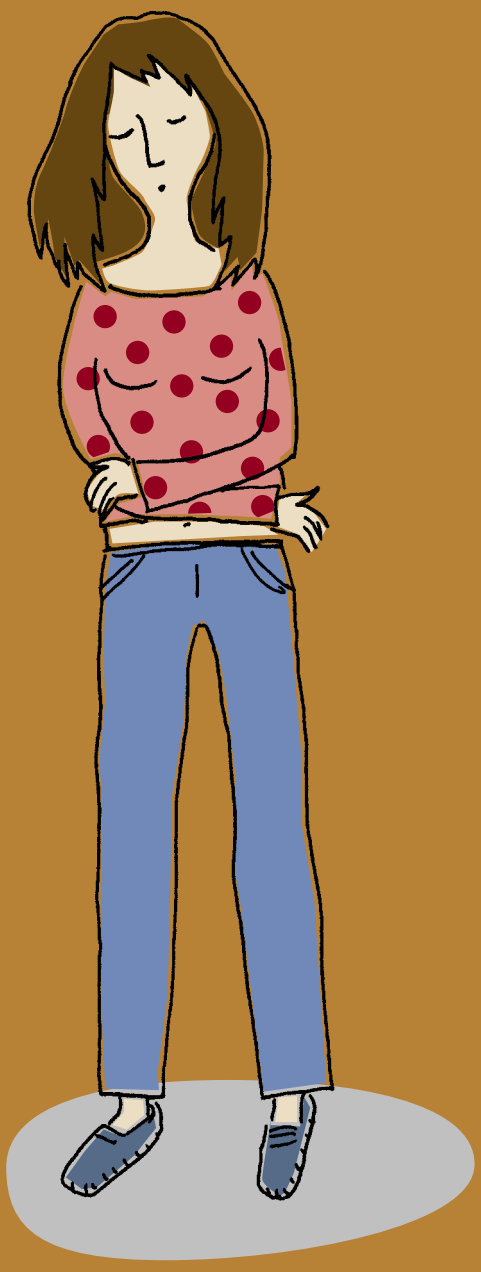

Förtryck eller ensamhet
– erfarenheter från Kvinnogemenskapen Moa

För kvinnor som utsätts för hedersrelaterat förtryck handlar det nästan alltid om att välja mellan ”pest” och ”kolera”. De kan stanna i Eskilstuna och fortsätta leva under mycket stränga regler och hård kontroll för att så småningom giftas bort med en man som familjen godkänner.

– Det andra valet är att klippa alla band med familj och vänner och flytta långt härifrån. Det är svårt för dem och många klarar det inte. De har alltid levt i stora familjer med begränsade möjligheter att göra något på egen hand. Sedan ska de plötsligt klara allt själva.

Det berättar Rose-Marie Nylund, som arbetar på Kvinnogemenskapen Moa i Eskilstuna. Många av de unga invandrarkvinnor hon hjälpt iväg har återvänt till Eskilstuna efter en tid.

– De klarade inte att leva ensamma, helt enkelt.

Hon kan bara påminna sig några fall som fått ett ”lyckligt” slut. Kvinnorna sitter fast i valet mellan de två onda tingen.

Insikten kom successivt

Rose-Marie har arbetat på Moa i sex år. Exakt när hon fick klart för sig att det hedersrelaterade kvinnoförtrycket existerade går inte att svara på, säger hon.

– Den insikten har kommit successivt. Jag började förstå redan innan jag arbetade på Moa. Då jobbade jag med invandrarflickor på S:t Eskils gymnasium i Eskilstuna. Jag såg flickor som fick bära böcker åt sina bröder och lägga upp dem före lektion. Om någon av deras bröder behövde en penna vässad var det också en uppgift för systern. Många av dem ville dock leva svenskt och klä sig svenskt.

– De hade en sorts kläder på sig när de lämnade hemmet, och hittade något ställe att byta om innan de kom fram till skolan.

Ofta gick det från den ena extrema varianten till den andra. Från att ha täckt så mycket hud som möjligt i hemmamiljö visade de i stället så mycket som möjligt i skolan.

– När det sedan var dags att gå hem, tvättades sminket bort och det kom andra kläder på. De flickorna var också alltid tvungna att gå raka vägen hem efter skolan.

Ett annorlunda förtryck

När Rose-Marie började arbeta på Moa 1999 hörde en del av flickorna från skolan av sig.

– Jag började förstå att det fanns en speciell variant av kvinnoförtryck. Det hedersrelaterade förtrycket.

Det skiljer sig från den ”vanliga” på många sätt.

– Det handlar inte om en man som förtrycker. Det gör det så mycket svårare att komma åt. Det finns för det mesta flera familjemedlemmar här i Sverige som ställer upp på att kontrollera och förtrycka. Huvudmannen i släkten kan dock mycket väl finnas i ett helt annat land. Så honom har man ingen möjlighet att komma åt överhuvudtaget.

Något generellt sätt att lösa problemen för de här kvinnorna finns inte, säger hon.

– Man måste börja med att lyssna på var och en. Varje fall är unikt. Det finns ju även invandrarflickor som har vanliga tonårsproblem. Då brukar Rose-Marie berätta att hennes barn inte fick vara ute hur länge de ville, eller göra allt de ville, utan att det finns regler man måste rätta sig efter. I andra fall är det hedersförtryck det handlar om.

– Då finns inga enkla lösningar. Man får lyssna tills man tror sig veta vad som är möjligt för just den här kvinnan.

Men ingen av flickorna vågar gå in på Moa. Man får träffa dem på något annat lämpligt ställe och stötta så gott det går.

Behov dygnet runt

Det finns inget skyddat boende för kvinnorna i vårt län.

– Men om hoten är allvarliga klarar vi någon eller några nätter med hjälp av andra kvinnojourer eller nätverk. Men oftast måste kvinnorna placeras så långt från hemorten som möjligt för att de ska kunna leva någorlunda tryggt.

Ett bekymmer är att kvinnojourerna inte har bemanning nattetid, säger hon.

– De här flickorna behöver hjälp och stöd dygnet runt, om de ska

klara situationen på ny bostadsort och klara sig undan män som vill ha makt och total kontroll över dem. Men de ska också klara ett liv i en frihet som de aldrig har upplevt tidigare.

Är hoten mot dem allvarliga har man alltid en reservplan att ta till, säger Rose-Marie.

– Då gäller det bara att snabbt få undan dem.

Exakt hur många av kvinnorna på Moa som är drabbade av hedersvåldet, kan hon inte svara på.

– Men det ökar ständigt. Vi hade en fördubbling av antalet bara under förra året.

Adresslista

Gryning Vård AB
Box 5154
402 26 Göteborg
031-703 39 50
www.gryning.se
(skyddat boende)

Kruton
Box 19533
104 32 Stockholm
08-508 44 550
anders.borjes@sot.stockholm.se
(skyddat boende, huvudman
Stockholms kommun)

Kvinnoforum, Stiftelsen
Karlbergsvägen 77
113 35 Stockholm
08-562 288 00
info@kvinnoforum.se
www.kvinnoforum.se

Kvinnofrid
www.kvinnofrid.se

Kvinnojouren i Katrineholm-Vingåker
0150-780 44

Kvinnojouren Kvinnogemenskapen Moa
Eskilstuna
016-51 21 09
www.kvinnojour.com

Kvinnojouren MIRA
Box 17
611 22 Nyköping
0155-21 17 11

Kvinnojouren Måna
Trädgårdsgatan 19
Box 218
645 31 Strängnäs
0152-143 93

Mannergården
Box 201
437 22 Lindome
070-413 10 21
(skyddat boende)

Riksförbundet BRIS
Karlavägen 121
115 26 Stockholm
08-59 88 88 00
Barnens hjälptelefon: 0200-230 230
www.bris.se

Riksorganisationen för kvinnojourer och tjejjourer i Sverige, ROKS
Box 19517
104 32 Stockholm
08-442 99 30
info@roks.se
www.roks.se

Rädda Barnen
Torsgatan 4
107 88 Stockholm
08-698 90 19
flicka@rb.se
www.flicka.nu

Socialstyrelsen
106 30 Stockholm
08-555 530 00
socialstyrelsen@sos.se
www.sos.se

Sveriges kvinnojourers riksförbund
Bondegatan 40, 2 tr.
116 33 Stockholm
08-642 64 01
kvinnojourerna@telia.com
www.kvinnojour.com

Terrafem
Box 891
101 37 Stockholm
020-52 10 10 (Nationell jourtelefon
på 20 olika språk)
08-643 05 10 (exp)
info@terrafem.org
www.terrafem.org

Några referenser

Frigörelse på egna villkor
Länstyrelsen Sörmlands län
Rapport 2004:4

Om våld i hederns namn
Länstyrelsen i Östergötlands län 2004

Nationell rapport om skyddat boende m m
Länstyrelsen i Stockholms län
Rapport 2004:16

Länsstyrelsernas insatser mot hedersrelaterat våld
Delrapport 2003-2004

Socialstyrelsen och Länsstyrelserna
www.socialstyrelsen.se
Mars 2005

Slag i luften
En utredning om myndigheter, mansvåld och makt
SOU 2004:121

2689.net

Denna bok beskriver hur vi i Sörmland vill arbeta mot hedersrelaterat förtryck och våld. I första hand riktar den sig till medarbetare och arbetsgivare inom skolan, socialtjänsten och polisen, men också till kvinno-/tjejjourer och ungdomsmottagningar.

Vår förhoppning är att bokens praktiska och konkreta ansats kommer att leda till ett bättre och rakare samarbete mellan olika organisationer – inte minst mellan skola och socialförvaltning. Vår förhoppning är också att handboken kommer att utgöra ett bra stöd i det praktiska arbetet mot hedersrelaterat våld och i det nära mötet med de utsatta flickorna.

”Förtryck och våld i hederns namn” förmedlar värdegrunden om alla människors lika värde. Det är viktigt att hela vårt samhälle sätter människan och hennes rättigheter i första rummet.

Bo Holmberg

Landshövding i Södermanlands län

LÄNSSTYRELSEN
Södermanlands län